

DÜNYA TARİHİ'NDE İLK ŞEHİR VE ŞEHİR DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI ve GELİŞİMİ*

Murat TEKİN**

Öz

Tarıma dayalı ilk kalıcı yerleşimler, Mezopotamya'ya komşu ve yeterli yağış alan Anadolu ile Levant bölgelerinde ortaya çıkmış olsa da, dünya tarihinde ilk şehirler Güney Mezopotamya'da görülür. Başka bir ifadeyle, şehri meydana getirecek olan nüve komşu bölgelerde yeşermiş, fakat bu nüvenin şehir anlamında ilk meyvesini verdiği yer, Mezopotamya toprakları olmuştur. Bu bağlamda, medeniyetin beşiği olarak kabul edilen Mezopotamya, insanoğlunun gerçekleştirdiği ikinci büyük devrime, yani Şehir Devrimi'ne ev sahipliği yapmıştır.

Mezopotamya, şehirleşme olgusunun ilk görüldüğü yer olduğundan, genellikle buradaki ilk şehirlerin diğer kültürlerden bağımsız ve yerel bir gelişim sonucu doğduğu görüşü benimsenmiştir. Şehirli hayatı doğuracak olan gelişmelerin temellerinin Ubeyd Dönemi'nde atılmış olduğu görülür. Gerçek anlamda ilk şehir ve bu kavramla bağlantılı olan şehir hayatı ise, Mezopotamya'nın güneyinde ancak Uruk Dönemi'ne gelindiğinde karşımıza çıkmaktadır. Böylece, M.Ö. VI. Binyılın ortalarında Ubeyd Dönemi'yle birlikte başlayan Güney Mezopotamya'daki yerleşik hayat süreci, M.Ö. IV. binyılda Uruk yerleşiminde şehirli bir dünyanın ve dolayısıyla ilk şehir devletinin doğuşu şeklinde meyvelerini vermiş, M.Ö. III. binyılda Erken Hanedanlar Dönemi'nde ise, sözkonusu şehir devletlerinin bu dönemi karakterize etmesiyle altın çağını yaşamıştır.

Bu makalemizde yukarıda ana hatlarıyla ifade edilen gelişmelerin izleri takip edilerek, bu sürecin Mezopotamya'da nasıl gerçekleştiği aktarılmaya çalışılacaktır. Bu anlamda makalenin kronolojik çerçevesi, Güney Mezopotamya'da M.Ö. VI. binyılın ortalarında başlayan ilk iskân aşamasından, M.Ö. IV. binyıl'da şehirlerin doğuşuna ve şehir devletinin yaygınlık kazandığı M.Ö. III. binyıla kadar uzanan süreç olacaktır. Bu süreç, sözkonusu gelişmeleri karakterize eden bulguların ilk kez ortaya çıkartıldığı Ubeyd ve Uruk yerleşmeleri esas alınarak anlatılacaktır.

* Bu makale, 2014 yılında tamamlanan "Eski Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi" adlı doktora tezimizin, 2. Bölümünün girişini oluşturan "Şehrin ve Şehir Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi" adını taşıyan kısmının yeniden gözden geçirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. e-ileti: murat.tekin@gop.edu.tr. ORCID:0004.115.029

Anahtar Kelimeler Güney Mezopotamya, Ubeyd, Uruk, Şehir Devrimi, Şehir, Şehir Devleti.

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE EARLIEST CITIES AND CITY STATES IN THE WORLD HISTORY

Abstract

Although the earliest permanent settlements based on agriculture originated in Anatolia and Levant regions neighbouring to Mesopotamia and receiving sufficient rainfall, the first cities in the world history are seen in the southern Mesopotamia. In other words, the seeds which would establish the city had emerged in the neighbouring regions, but the place where this seeds turned into cities as we today know was Mesopotamian lands. In this context, Mesopotamia, which is accepted as the cradle of civilization, has been home of the second revolution humankind achieved, which is the Urbanization Revolution.

Since Mesopotamia was the region where urbanization first emerged, it is generally accepted that the emergence of the first cities in this region was independent of other cultures and was the result of a local development. It has been found that the foundations of the developments that would lead to urban life were laid in the Ubayd period. The first city in its real sense and the city life related to this concept is found in the south of Mesopotamia but only in the Uruk Period. Thus, the process of urbanised life which started in southern Mesopotamia during the Ubeyd Period in the middle of the 6th millennium BC led to an urbanised world during the Uruk Period in 4th millennium BC. This procedure then characterised the Early Dynasty period in 3rd millennium BC, which was the golden age of the city-states.

In this article, the traces of the developments outlined above will be examined and how this process took place in Mesopotamia will be detailed. In this sense, the chronological framework of the essay will cover a period that starts from the 6th millennium BC when the earliest settlements emerged in Southern Mesopotamia and that reaches out the 4th millennium BC when the cities were established and finally to the 3rd millennium BC when the city-states spread. This process will be presented by foregrounding Ubeyd and Uruk settlements where the findings that characterize these developments have first been revealed.

Key Words: South Mesopotamia, Ubeyd, Uruk, Urban Revolution, City, City State.

GİRİŞ

Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan Mezopotamya, uzun süredir medeniyetin beşiği olarak bilinse de, Eski Yakınoğu'da ilk kalıcı yerleşimler, tarımı destekleyecek miktarda yeterli yağış alan komşu bölgelerde kurulmuştu (Garfinkle,

2013: 97). Bu anlamda, M.Ö. 7000'e gelindiğinde Yakınoğlu'nun her yerinde tümüyle tarımla uğraşan köyler vardı ve bunların hepsi, tarım için yeterli yağmurun düştüğü bölgelerde yeşermişti. Bununla birlikte, Anadolu'da ve Levant'ta önceki yerleşimlerin terk edildiği ya da küçüldüğü ve karmaşıklık düzeyi daha düşük toplumlara geri dönüldüğü görülür. Sonraki kültürel değişimlerin odak noktası bu dönemde doğuya, özellikle de kuru tarım alanının altındaki bölgeye, yani Mezopotamya ovalarına kaymıştır (Van de Mierop, 2006: 31). Dolayısı ile M.Ö. V. ve IV. binyıllarda Eski Yakınoğlu'nun toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesinde başlıca rol, Güney Mezopotamya'nın alüvyon ovasına düşmüştür. Çünkü insanlık tarihinin ikinci önemli devrimi¹, bu bölgede gerçekleşmiştir. Childe tarafından Şehir Devrimi² olarak adlandırılan sürecin ve ilk sınıflı toplumun ortaya çıkışı sürecinin her ikisi de ekolojik ve sosyo-ekonomik etkenlerin bir bileşimiydi (Dolukhanov, 1998: 355). Bununla birlikte, bazı bilim adamlarının ilk şehirleşme sürecini Childe'in aksine, Protoneolitik ve Neolitik Çağ kadar erkene tarihlendirdiği görülmektedir. Kenyon, Ürdün Vadisi'nde yer alan Eriha (Jericho) yerleşmesinin M.Ö. VIII. binyılda bir şehir olduğunu iddia etmiştir. Yine aynı şekilde, Mellaart'a göre, Çatalhöyük M.Ö. III. binyıl uygarlıkları için tipik olan yazı gibi bazı özellikler dışında, şehirlere özgü yoğun nüfus, yönetici sınıf, uzman zanaatkârlar, tabakalı toplum yapısı, uzak mesafeli ticaret ve basit sulu tarım gibi birçok niteliği bünyesinde barındırmaktadır. Hem 5000'i aşan nüfusu hem de boyutları Çatalhöyük'ü çağdaşı yerleşmeler arasında sıra dışı kılmaktadır (Çevik, 2005: 11-15). Bu tür görüşler olmakla birlikte genel kabule göre ilk şehirler, tarımın ilk görüldüğü "çekirdek" bölgeler dışında gelişmiştir (Oates, 2004: 14). Bu bağlamda, Mezopotamya şehirleşme olgusunun ilk görüldüğü yer olduğundan, genellikle buradaki ilk şehirlerin diğer kültürlerden bağımsız ve yerel bir gelişim sonucu doğduğu görüşü kabul görmektedir. Güney Mezopotamya, ilk iskân aşamasından şehirlerin doğuşuna dek olan süreci (M.Ö. 5500-3500) takip edebilmemizi sağlayan arkeolojik kanıtlara sahip olmakla birlikte, şehirlerin ilk ortaya çıktığı döneme ait yazılı kanıtlar yoktur. Ancak, daha geç döneme ait olan yazılı kanıtlar sayesinde söz konusu dönemi kısmen de olsa aydınlatmak mümkündür (Çevik, 2005: 25). Şehir hayatına ve devletleşmeye doğru ilerleyen karmaşık süreç halen tam olarak

¹ İnsanoğlunun gerçekleştirdiği ilk büyük devrim Neolitik Devrim'dir. Bu kavram, genel manada, yerleşik hayatla birlikte ortaya çıkan ilk gelişmeleri ifade eder.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Childe, 2009: 105-127.

anlaşılammamış olmakla birlikte, bu sürecin Ubeyd Dönemi'nde başlamış olabileceği düşünülmektedir. Gerçek anlamda bir şehir ise, Mezopotamya'nın güneyinde, ancak Uruk Dönemi'ne gelindiğinde saptanabilmektedir (Crawford, 2010: 19).

Şehir Devrimi: İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı

Güney Mezopotamya, M.Ö. IV. binyılın erken dönemlerinden başlamak üzere, yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsayan Uruk Dönemi'nde (M.Ö. 3900-3100), Childe tarafından Şehir Devrimi olarak adlandırılan³ bir dizi yeniliğe sahne olmuştur. Bu yenilikler arasında özel mülkiyet ve kontrol yönteminin simgesi olan silindir mühürler ve yazı, seri üretimi mümkün kılan çömlekçi çarkı, saban, akrabalık bağlarının ötesinde siyasi temelde teşkilatlanmış bir toplumun varlığını gösteren anıtsal kamu yapıları, yerleşim yerleri arasındaki göreceli ilişki ve etkileşimin göstergesi olan yerleşim modellerinde meydana gelen değişiklikler sayılabilir (Çevik, 2005: 25, Van de Mierop, 2006: 39 vd.). Böylece, Uruk Dönemi'nin son evresinde yazının icadına varan karmaşık sürecin ilk adımları atılmaya başlamıştır. İlk adımlar, bilinenlerin en eskileri olan ve sayı saymaya yarayan bilyeciklerle gerçekleşmiştir (Huot, Thalmann, Valbelle, 2000: 51). Yazının icadı, Mezopotamya'da tarihöncesi dönemin sonunu getirmiş ve İlk yazı Dönemi'ni başlatmıştır. İlk yazı Dönemi, yaklaşık olarak M.Ö. 3200-2900 yılları arasına tarihlenir ve çoğunlukla muhasebe amaçları için kil tabletler üzerinde yazının ortaya çıkışını ifade eder (Nemet-Nejat, 1998: 19). Mezopotamya'da bir kayıt tutma yöntemi olarak bulunmuş olan yazı, Uruk şehrinin Uruk IV olarak adlandırılan tabakasından gelmektedir. Uruk IV yazısı, sonraları stilize edilerek çivi yazısına dönüşecek olan bir tür piktografik (resim yazısı) yazıdır (Oates, 2004: 15, Maisels, 1999: 227). Bu tür resim yazısına sahip en eski tabletler, Eanna kutsal alanının Uruk IVa ve III. tabakalarında ortaya çıkar (Van de Mierop, 2006: 49). Dolayısı ile Geç Uruk Dönemi'nde önce silindir mühürlerin, daha sonra resim yazısının ortaya çıkması ve sonrasında ise, Sumer çivi yazısı olarak bilinen tam bir yazı sisteminin oluşumu, yönetici sınıfın kontrol araçlarının gelişimi olarak yorumlanmaktadır (Çevik, 2005: 36). Bu şekilde, Geç Uruk Dönemi'nde ilk kez, genel

³ Günümüzde çoğu araştırmacının üzerinde fikir birliğine vardığı nokta, Uruk Dönemi'nin ayırt edici özelliği olan ve "şehir devrimi" adı verilen terimin uygunsuz olduğudur. Sonuçlar kesinlikle devrim niteliğindedir; ancak sürecin kendisi uzun ve yavaş olmuştur. Ayrıca, bu değişikliklere yol açan tek bir etken ya da neden göstermenin de artık mümkün olmadığı üzerinde fikir birliğine varılmıştır (Crawford, 2010: 18).

olarak Mezopotamya kültürünün özellikleri olarak kabul edilen yazı, silindir mühürler, büyük sanat yapıtları ve çok büyük binalar karşımıza çıkar. Bunlardan silindir mühür ve yazı, ilk bakışta sanat ya da yazın alanına ait gibi görünse de, gerçekte ekonomiyle ilgili yönetimin oluşmasının somut birer göstergeleridir (Nissen, 2004: 86 vd.).

"Şehir Devrimi" olarak adlandırılan yukarıda ifade edilen gelişmeleri doğuran süreç, Garfinkle tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: "M.Ö. IV. binyılda ilk kez görünmeye başlayan büyük şehirlerin olduğu Mezopotamya, Kuzey ve Güney Mezopotamya olmak üzere iki farklı çevresel bölge ile karakterize olmuştu. M.Ö. VI. ve V. binyıl boyunca, Mezopotamya'nın kuzey ve güney bölgeleri birbirlerine paralel şekilde gelişti. İkisi de, özellikle kuzeyde Ninive, güneyde Uruk ve Nippur çevresindeki alanlar, bu bölgelerde daha sonraları güçlü şehir devletleri haline gelecek olan kalıcı toplulukların yurdu oldu. Ubeyd Dönemi sonunda bu durum, Güney Mezopotamya'da yerleşimlerin büyüklüğü ve yoğunluğunun önemli ölçüde artması şeklinde değişikliğe uğramaya başladı. Sonuçta, Güney Mezopotamya'da gerçekleşen "Şehir Devrimi", Yakın Doğu'da daha önceki bütün yerleşim modellerini gölgede bırakan bir ölçekte oldu. Şehirlerin bu genişlemesinin üç şekilde olduğu düşünülebilir. İlk olarak, yerleşimlerin boyutu katlanarak arttı. İkincisi, birbirine yakın şehirlerin sayısı önemli ölçüde çoğaldı. Böylelikle, yoğun nüfuslu Güney Mezopotamya'da, büyük bir şehrin sur duvarları, en yakın komşuları için görünür hale geldi. Üçüncü olarak şehir ortamında yaşayan nüfusun yüzdesi büyük oranda fazlalaştı" (Garfinkle, 2013: 98-100). Bu durumun nasıl gerçekleştiğiyle ilgili olarak Yoffee, şehirleşme sürecini ele alan değişik yayınlardan alıntılar yaparak konuya ışık tutar. Yoffee, yerleşimlerin merkezleri olarak birkaç büyük sitenin yer aldığı, küçük sitelerin ise su yolları boyunca dağıldığı Güney Mezopotamya'da Geç Uruk Dönemi'nde⁴ gerçekleşen şehirleşme sürecinde yaşananları sebep-sonuç ilişkisi bağlamında şu şekilde değerlendirmektedir: "Yaklaşık 500 yıllık bir süre boyunca bu bölgedeki büyük siteler, daha da büyük hale gelmiş ve kırsal nispeten nüfus kaybetmiştir. Güney Mezopotamya, nüfusun yaklaşık yüzde sekseninin şehirlerde yaşadığı yerleşim bölgesi haline gelmiştir. Bu demografik patlamaya birkaç faktör sebep olmuştur. Şehirler, her iki yılda bir nadasa bırakılan arazilerde çalıştırılan işçilerin koordinasyonunu ve

⁴ Güney bölgesinde, sadece Geç Uruk Dönemi'ne ilişkin sağlam kanıtlar vardır (Crawford, 2010: 17, dipnot 1).

arazileri sulayan kanalların açılmasını sağlama görevi olan liderler için odak noktası haline gelmiştir. Bununla birlikte, bu yerleşimler, özellikle askeri açıdan korunmak amacıyla bölge sakinlerinin sığındığı merkezler olmuştur. Bu şekilde ortaya çıkan şehir devletleri, ticaretin de yapıldığı önemli tapınakların bulunduğu yerler olarak önem kazanmıştır. Merkezden ve ayrıca belki daha güneyden, Güney Mezopotamya'ya doğru gerçekleşen göçler, değişen çevre koşulları⁵ tarafından teşvik edilmiştir" (Yoffee, 2004: 54).

Güney Mezopotamya'da şehirlerin büyümesine etki eden yukarıda ifade edilen etkenlerin yanı sıra, Uruk Dönemi'nde toplulukların daha da büyümesine yol açan birçok teknolojik yenilik de görülür. Sulamanın geliştirilmesi, tohum ekme sabanını çekmek için hayvanların ve aynı zamanda tahıl hasadı ve işlemesi için daha nitelikli aletlerin kullanılması, Güney Mezopotamya'da verimliliği muazzam derecede artıran gelişmelerdi. Mezopotamya'nın en güneyinde baskın tarımsal birim, kanalların yanında konumlanmış olan uzun ve dar arazilerden oluşmaktaydı. Dolayısı ile bu araziler, özellikle sulamalı tarım ve tohum ekme sabanının kullanımı için oldukça uygundu. Burada tarımsal faaliyeti sürdürmek, etkili bir yönetimi gerekli kılıyordu. Bu şekilde ortaya çıkan yönetim organizasyonunun arka planında olumlu çevre ve teknolojik yeniliklerin birleşimi yatmaktaydı. Bu birleşim, üretim fazlasının oluşmasına yol açtı. Bu durum da sadece daha fazla zanaat uzmanlığının ortaya çıkmasının koşullarını değil, aynı zamanda yönetimi gerektiren bir ortamın oluşumunu doğurdu. Böylelikle, devletin büyüyen kurumlarını idare eden yöneticiler olarak, özellikle şehir özgü uzmanlar ortaya çıktı. Bunlar genel olarak idareci başlığı altında toplanabilecek rahipleri, askeri yetkilileri, arazi mühendislerini, hâkimleri, muhasebecileri ve son olarak kâtipleri kapsayan uzmanlaşmış bir sınıftı. Bu şekilde şehirler, gelişerek büyümüşlerdir. Örneğin, Geç Uruk Dönemi'nde Orta Babilonya'da bulunan Nippur gibi şehirlerin büyüklüğü 50 hektara yaklaşmıştı. Böylelikle, çevredeki yerleşimler dahil olmak üzere, insanların dikkate değer bölümü artık Güney Mezopotamya'daki şehir merkezlerinde yaşıyordu (Garfinkle, 2013: 100 vd.). Bu bağlamda, M.Ö. IV. binyılın ikinci yarısında, Sumer'deki bu tür yerleşmeleri sadece uzmanlaşmış görevliler açısından değil, boyutları açısından da şehir olarak tanımlamak mümkündür (Oates, 2004: 24). Dolayısıyla Uruk Dönemi'nin ayırt edici özelliği olan ve "şehir devrimi" adı

⁵ M.Ö. IV. binyıl başlarında gerçekleşen iklim değişiklikleri hakkında, bkz.Nissen, 2004: 64-66.

verilen duruma yol açan başlıca etkenler, nüfus artışını, iç ve dış ticaretin gelişmesini, sulama sistemlerinin daha fazla gelişmesini ve savaşların artışını kapsamaktadır. Bunlarla birlikte, iklimdeki küçük dalgalanmalar ve hatta dönemlerini etkilemiş olabilecek bazı zeki ve karizmatik kişiliklerin varlığı gibi, arkeolojik kayıtlardan kolaylıkla açığa çıkarılamayacak diğer muhtemel etkenlerden de söz edilebilir (Crawford, 2010: 18).

Yukarıda neden-sonuç bağlamında bahsettiğimiz şehir hayatına ve devletleşmeye doğru ilerleyen süreci bir bütün olarak ele alacak olursak, ortaya çıkan netice kısaca şu şekilde ifade edilebilir: "Güney Mezopotamya'nın bereketli ovalarında Ubeyd Dönemi'nde atılan adımlar, uygarlığın gelişmesinde ve yayılmasında bir temel oluşturmuştur. Bu temel üzerinde yükselen şehirlerde farklı bir hayat biçimi oluşmaya başlamıştır. Bu yeni süreç adını, dönemi karakterize eden ilk bulguların ortaya çıkarıldığı Uruk şehrinde alır" (Köroğlu, 2012: 49, Çevik, 2005: 26).

Uruk: İlk Şehir ve Şehir Devleti

Şehirleşme sürecinin bütününe bakıldığında bu süreçte görülen değişimin sadece şehirlerin kurulmasından ibaret olmadığı, toplumun diğer pek çok alanında; ekonomide, teknolojiye ve kültürde insanlık için aynı derecede önemli olan başka pek çok yeniliğin de yaşandığı görülür. Bu yenilikler arasında, devletin bu dönemde gelişmeye başlaması da vardır (Van De Mierop, 2006: 39 vd.). Bu bağlamda, şehir devletinin M.Ö. IV. binyılda "şehir devrimi" sırasında, Güney Mezopotamya'da ilk kez ortaya çıktığı ve bunun bağımsız sosyal, ekonomik ve siyasi bir yapı olduğu anlaşılmıştır. Ortaya çıkan bu şehir devleti, bir çekirdek şehir ile onu çevreleyen tarımsal havzadan oluşuyordu. Surla çevrilmiş şehir; dış mahallelerle, limanlarla, meyve bahçeleri ve tarlalarla kuşatılmıştı. Şehir merkezi, şehir çevresinde kümelenmiş, hem kült hem de sosyo-ekonomik örgütlenme merkezi olarak şehri kabullenen, özellikle tarımsal kasabalar ve köyler şeklindeki daha küçük yerleşmeler hiyerarşisinin zirvesinde yer alıyordu. M.Ö. IV. binyılın sonlarına doğru şehir merkezlerinin hızlı gelişimi, bu şehirlerin çoğunlukla gıda üretiminde yer almayan şehir sakinlerinin geçimini sağlayan, kırsalda yer alan şehre bağımlı bu küçük yerleşmelerin başarısına dayanmaktadır. Bu farklı türden yerleşmelerin birlikteliği, mükemmel bir şekilde kendi kendine yeter ekonomik bir dengeyi oluşturmuştu (Garfinkle, 2013: 94 vd.). Dolayısıyla, Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk devletin, Geç Uruk Dönemi'nde büyüklüğü yaklaşık 250 hektar ve tahmini nüfusu 40.000 olan Uruk yerleşimi

tarafından örneklendirilen bir şehir devleti olduğu kabul edilmektedir (McMahon, 2005: 28).

Tarihi dönemin şafağında, Güney Mezopotamya şehirleri muazzam büyüklükteydi. Erken Hanedanlar Dönemi'nin başlangıcıyla (M.Ö. 2900) birlikte, Uruk surları M.Ö. V. yüzyıl Atinası'nın büyüklüğünün iki katından ve 5 km²'den daha büyük bir şehri çevreliyordu. Bu şekilde, M.Ö. III. binyılda Uruk şehri yaklaşık 500 hektarlık muazzam bir alanı kaplarken, Ebu Salabih yaklaşık 20 hektarlık bir şehirdi. Güneyde Maşkan-şapir ile Ur ve daha sonraları, kuzeydeki Şubat-Enlil gibi 60 ila 75 hektar arasında değişen daha normal boyutta şehirler de vardı (Garfinkle, 2013: 102 vd.). Bunlar arasında Uruk şehri, sur duvarlarıyla çevrili alanının yaklaşık 500 hektar olması ve yaklaşık 40.000 sakine⁶, karmaşık bir hiyerarşik idari yapıya, bazen uzaktan ithal edilmek zorunda olan değerli taş veya metaller gibi malzemeler üzerine çalışan yetenekli zanaatkarlara ve yeniden dağıtım ekonomisinin işlediği en görkemli tapınaklara sahip olmasıyla dünyanın en büyük şehriydi (Westenholz, 2002: 23, Maisels, 1999: 232). Böylelikle, Erken Hanedanlar Dönemi'nin, önceki Ubeyd, Uruk ve Cemdet-Nasr dönemlerinin şehir gelişiminin doruk noktası olduğu ortaya çıkar. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere, Güney Mezopotamya'da kültürel gelişimin temel özelliği süreklilikti (Dolukhanov, 1998: 383). Bu bağlamda, Geç Uruk'tan Erken Hanedanlar III Dönemi'ne kadar yoğunluğu ve boyutu artan şehir yerleşimleri modeli göz önünde bulundurulsa, M.Ö. 2500 yılına gelindiğinde nüfusun yüzde 80'inin, 40 hektarı aşan belli başlı şehirlerde yaşamış olduğu sonucuna varılır (Kuhrt, 2009: 40). Bu zamanda, Sumer bölgesinin nüfusu yarım milyonu geçmişti (Kamenka, 1989: 14).

Tarihteki ilk şehir devleti sisteminin görüldüğü bölge olan Güney Mezopotamya, Erken Hanedanlar Dönemi'nde toplam nüfusunun yüzde 80'inin şehirlerde yaşaması nedeniyle, aynı zamanda Eskiçağ'ın en şehirli toplumuna da ev sahipliği yapmıştır. Bu yüzden, şehirler Güney Mezopotamya'da toplum hayatının kalbidir (Çevik, 2005: 70). Bu anlamda sakinleri için şehirler, neredeyse tüm önemli

⁶ M.Ö. III. binyılda şehrin boyutları büyürken nüfusun aynı kalması pek mümkün gibi gözükmemektedir. Dolayısıyla nüfusunda şehrin büyüklüğüyle doğru orantılı olarak arttığını düşünmeliyiz ki zaten böyle bir durum olmamış olsaydı, şehri genişletme ihtiyacı duyulmazdı. Belki de bu durumun sebebi, herhangi bir savaş durumunda Uruk'un himayesi altındaki çevredeki köy gibi yerleşim birimlerinde yaşayan sakinlerin sığınabileceği kadar büyük bir şehir olma zorunluluğu idi.

faaliyetler için merkez durumunda olan geçinme ve koruma sağlama yeteneğine sahip yerlerdi. Hem dünyevi hem de tanrısal otorite merkezi olarak şehirler, sakinlerinin güvenliğini düşmanlarına karşı korumanın çoğu zaman garantisiydi. Güney Mezopotamya'da nispeten düz bir çevre içinde şehirler, alüvyonlu ovada manzaranın en belirgin özelliği idi. Bu şehirler, uzak mesafelerden görülebiliyordu. Şehirlerin sur duvarları ve içindeki büyük boyutlara ulaşmış olan tapınaklar, insan başarısını yansıtan çok önemli öğelerdi (Garfinkle, 2013: 106).

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Mezopotamya eski dünyanın en yoğun şekilde şehirleşmiş bölgesiydi ve çeşitli şehirlerden elde edilen verilerin toplanması, Mezopotamya şehrinin oldukça doğru bir resmini oluşturmaya imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda, Mezopotamya şehrinin surlu merkeziyle sınırlanmadığı görülür. Şehir, surla çevrili bir iç şehir ile bu surların hemen dışında yer alan mahalleler, liman alanı ve bu alanlara bitişik tarla ve meyve bahçelerinden oluşan birkaç meskûn bölümden oluşmaktaydı. Gelişen Güney Mezopotamya şehirlerinde, çeşitli işlevlere sahip yapıların bulunduğu iç şehrin, asıl merkezi oluşturduğu görülür. Burada dini kompleksler, saraylar, idari yapılar, yerleşim ve endüstri alanları bulunmaktaydı. Şehirler, düzenli bir şekilde oluşturulmamış kanal ve caddeler tarafından bölümlere ayrılmıştı (Van de Mieroop, 1997: 64-65, 84, Çevik, 2005: 40 vd.). Bu şehirler, çiftçilere ve zanaatkârlara bir yurt ve bir pazar yeri imkânı sunmanın yanı sıra, tapınma ve ideolojik kimlik için de bir kült merkeziydi. Ayrıca bu şehirler, kamu hayatını organize eden şehir seçkinlerini barındırıyordu. Şehirle ilgili olarak ortaya çıkan bu esaslar, şehrin kökenleri hakkında birçok teoremin doğmasına yol açmıştır. En önemli teoriler; törensel bir merkez olarak, üretim fazlasının toplanma yeri, yeniden dağıtım otoritesinin ve ticaretin merkezi olarak şehrin rolünü vurgular. Bu anlamda, M.Ö. IV. binyıl şehirleri; kamu inşaatını, devrik ağızlı kâse benzeri malların üretimini ve tayınların dağıtımını gerçekleştiren şehir devleti yönetimleri tarafından idare edildi. İlk yazılı belgeler, ekonomiyle ilgili bilgi depolamak ve aynı zamanda mekân ve zaman boyunca onu transfer etmek için bir endişeyi gösterir. Etkili çalışması için bir yazı sisteminin başlıca şartlarından biri standartlaşmaydı. Şehrin bir kesimindeki ya da yılın belli bir zamanındaki bir kâtipin, şehrin başka bir yerindeki bir kâtip tarafından kaydedilen bilginin kilidini açabilmesi için bu gerekliydi. Bu tür standartlaşma, esas olarak büyük kurumların kılavuzluğunda eski dünyada ortaya çıktı. Bu nedenle, hem yazının varlığı hem de ilk yazılı belgelerin içeriği, şehir devletlerindeki merkezi

otoritenin büyümesine tanıklık eder. İlk kil tabletler, Uruk gibi şehirlerde başta tarımsal ürünler olmak üzere toplanan, depolanan ve dağıtılan malları kaydeder (Garfinkle, 2013: 100 vd.). Bu durumla bağlantılı olarak, Güney Mezopotamya'da ortaya çıkarılan en erken yazılı kayıtlar, çoğunlukla tapınak çevresinde bulunmuştur. Kil tabletler üzerine yazılı olması ve bir sayı gösterme sistemi içermesi, Uruk'taki Eanna tapınağının toplum için yeniden dağıtım merkezi olarak hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Yerleşim yerlerinin büyümesiyle birlikte, tahıl ambarları ve değişik türdeki malları içeren depolarla çevrili olan tapınaklar da genişledi. Malları kontrol etmek ve onları tekrar dağıtmak, bazı etiketleme ve sayma sistemlerinin geliştirilmesini gerektirdi. Kişiler ve nesneleri kelimelerle ifade etmek ve numaralandırmak için işaretler yapma ihtiyacı nedeniyle, resimyazısını içeren tabletler geliştirildi ve böylece saymayı ve etiketlemeyi yapmak için bireyler, yani kâtip ve muhasebeci ihtiyacı doğdu. Bu yüzden M.Ö. IV. binyılın küçük tapınağı, gittikçe M.Ö. III. binyılın tapınak kompleksine ve ilkel depolar ise, kurumsal depolama ve yeniden dağıtım işlevi gören ekonomi merkezine doğru gelişim gösterdi (Finer, 1997: 112-113). Bu durumu örnekleyen, Geç Uruk Dönemi'nin şehir devletleri arasında kapsamlı olarak kazılan tek şehri olan Uruk'ta, Eanna ve Anu tapınağındaki tapınak kompleksleri gibi benzersiz ölçeklerde anıtsal mimarilerin oluşumu gözlemlenir. Bu bağlamda, Eanna'nın alanı yaklaşık 9 hektarı kaplıyordu ve bu alan bir takım tapınakları, saray olduğu düşünülen bir yapıyı (dört salonlu bina), çok süslü biçimde dekore edilmiş bir avluyu ve diğer büyük binaları içeriyordu. Silindir mühürler ve en mantıklı şekilde tayin kapları olarak yorumlanabilecek olan devrik ağızlı kâseler gibi mallar, bu fevkalade bir şekilde uzmanlaşmış ve farklılaşmış toplumun ve ekonominin karakteristik eserleriydi. Ayrıca Uruk'taki Eanna tapınak bölgesi, sadece tapınak merkezi değildi. Burası daha erken dönemlerin en büyük köylerinden bile daha büyüktü. Bu bölgede daha önce ifade ettiğimiz gibi, işlevleri farklı çok sayıda yapı yer almaktaydı. Bu anlamda, Eanna'da zanaatkarların hünerlerini sergileyebileceği üretim alanları da vardı. Bu alanlarda üretilmiş bir sanat eseri olarak karşımıza çıkan Uruk Vazosu, otoriteyi temsil eden şahısları, tanrıların sembollerini, kölelerin ve vergi taşıyıcılarının geçit törenini betimler (Yoffee, 2004: 54, 211). Bu vazo üzerindeki betimlemenin orta sırasında, adımlarla ilerleyen, kavanoz ve kâseler taşıyan çıplak şekilde betimlenmiş erkek figürlerden oluşan uzun bir hat vardır. Bunlar otoriteye bağımlı emekçilerdi. Üstte ise, giyinik şekilde betimlenmiş çeşitli memurlar, toplumun ürününü almakta, bunları

Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

sembollerinin önünde duran ve Uruk şehrindeki önde gelen ilahlar arasında yer alan tanrıça İnanna'ya adamaktadırlar. Memurlar arasında ise, daha büyük şekilde betimlenmiş bir şahıs yer almaktadır. Bu yüzden bu şahsın, eski meslekler listesinin en başında bulunan lider olduğu düşünülmektedir (Garfinkle, 2013: 102). Dolayısıyla, İlk yazı Dönemi sırasında Mezopotamya şehirlerinde tapınak; sosyal, ekonomik ve siyasî açıdan büyük bir rol oynamıştı. Tapınak, toprak mülkiyetini kontrol etmiş, işçileri ve zanaat ustalarını çalıştırmış, uzun mesafeli ticareti yönetmiş, şehir ve çevresi üzerinde siyasî otorite oluşturmuştu (Nemet-Nejat, 1998: 19).

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Aşağı Mezopotamya'da şehrin odak noktası, kült merkezleriydi. Bu kült merkezlerinin zaman ve mekân bakımından oldukça sabit kaldığı arkeolojik kayıtlardan bilinmektedir. Örneğin, Eridu şehrinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda, M.Ö. VI. binyılın sonlarından, Fırat Nehri'nin akışında meydana gelen değişim nedeniyle şehrin terk edildiği M.Ö. III. binyılın sonuna kadar devam eden süre boyunca aynı yerde inşa edilen on altı tapınak dizisi tespit edilmiştir. Bu süre içinde, tapınak bir odadan, şehir ve çevresindeki ova üzerinde yükselen yüksek ve büyük bir ziggurata dönüşmüştür (Garfinkle, 2013: 106). Bu konuyla ilgili olarak Oates görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: "Bilinen en eski şehir merkezlerinin odak noktası bir tapınak veya tapınaklar kompleksidir ve bu modelin kökeni, erken Ubeyd Dönemi yerleşmelerine kadar izlenebilir. Yine de, bu merkezleri teokratik toplumlar olarak nitelenmek veya sıkça yapıldığı gibi, gelişimlerini hızlandıran tek öğenin din olduğunu düşünmek her şeyi çok basite indirgemek olur. Çünkü Mezopotamya'da herhangi bir yerleşimin daha önce orada bulunan bir tapınma yeri çevresinde büyüdüğüne dair bir kanıt yoktur. Tapınak varlığını topluma borçludur, onun tarafından yönetilmektedir ve en erken dönemlerinde karmaşık ve temelde dünyevi olan toplum bünyesinin bir ögesidir" (Oates, 2004: 25). Huot, Thalmann ve Valbelle'ye göre ise, "Mezopotamya şehirlerini teokratik şehirler olarak düşünmekten sakınmak gerekiyorsa da, bu şehirlerin her şeyden önce tanrıların ikametgâhı oldukları düşüncesi bir gerçektir. Şehirlerin kuruluşu her ne kadar kralların eseri ise de, kökenlerinin tanrılara uzandığını gösteren metinler çok sayıdadır" (Huot, Thalmann, Valbelle, 2000: 251). Bu bağlamda, Eski Yakın Doğu edebiyatında tanrıların şehirleri inşa ettiği fikri ile karşılaşılır. Nitekim M.Ö. II. binyıl'da bölgesel krallık haline gelen Babil'de, Yaratılış Destanı'nda Babil şehrinin üstünlüğünü vurgulamak amacıyla, bu şehrin tanrıların yeni taç giymiş kralı olan

Marduk'un evi olarak tanrılar tarafından inşa edildiği anlatılır. Dolayısı ile tapınak, tanrının gerçek ikamet yeri olarak görüldü ve bu yüzden şehir ile tanrısı arasında güçlü bir bağ doğdu. Bu fikir, Yakın Doğu'daki şehir devleti kültürlerinde ortak bir düşünce şekliydi. Bu düşüncenin yansıması olarak şehir içindeki tüm faaliyetler, sakinleri tarafından istikrarın desteklenmesi ve ilahi bir düzeni sürdürme olarak görülürdü. Sistem, gerekli tarımsal işlerin çoğunu gerçekleştiren ve surları inşa etme, kanal bakımı ve hatta askeri faaliyet için çağrılabilen bağımlı geniş bir emekçi kesim tarafından ayakta tutuluyordu. Bunlar, "uzmanlaşmış sınıflar" olarak adlandırılabilir. Bir meslek sahibi olarak metinlerde tespit edilen bu kişiler, en iyi bilgi sahibi olunan ve şehir toplumuna ait ayrıcalıkların tümüne sahip, büyük ölçüde özgür bireyler topluluğu olarak karşımıza çıkar (Garfinkle, 2013: 107).

SONUÇ

Tarihteki ilk şehir, Güney Mezopotamya'da M.Ö. IV. binyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Bu şehir, bir yerleşimin şehir olarak kabul edilebileceğiyle ilgili olarak öne sürülen; yazı, yoğun nüfus, yönetici sınıf, uzman zanaatkarlar, tabakalı toplum yapısı, anıtsal yapılar ve uzak mesafeli ticaret gibi kavramların ilk kez görüldüğü Uruk şehridir. Uruk Dönemi'nin ayırt edici özelliği olan ve Şehir Devrimi adı verilen bu duruma yol açan başlıca etkenler, dini bir merkez ve üretim fazlasının toplanma yeri olarak şehrin ön plana çıkması ve bu durumla bağlantılı olarak yeniden dağıtım otoritesinin ve ticaretin merkezi olarak şehrin önem kazanmasıdır. Ayrıca, iklimdeki küçük dalgalanmaların da çevreden merkeze doğru, yani kırsaldan şehre doğru göç dalgasını başlatarak şehirdeki nüfusun yoğunluğunu artırdığı söylenebilir.

Şehirleşme sürecinin bütününe bakıldığında bu süreçte görülen değişimin sadece şehirlerin kurulmasından ibaret olmadığı, aynı zamanda tarihteki ilk devletin de bu dönemde gelişmeye başladığı görülür. Bu ilk devlet, Geç Uruk Dönemi'nde büyüklüğü yaklaşık 250 hektar ve tahmini nüfusu 40.000 olan Uruk yerleşimi tarafından örneklendirilen bir şehir devletidir. Böylece, şehir devletinin M.Ö. IV. binyılda "şehir devrimi" sırasında Güney Mezopotamya'da ilk kez ortaya çıktığı ve bunun bağımsız, sosyal, ekonomik ve siyasi bir yapı olduğu anlaşılmıştır.

Ubeyd Dönemi ile başlayan Güney Mezopotamya'daki yerleşik hayat süreci, M.Ö. IV. binyılda Uruk'ta şehirli bir dünyanın ve dolayısıyla ilk şehir devletinin doğuşu şeklinde meyvelerini vermiş, M.Ö. III. binyılda Erken Hanedanlar Dönemi'nde

Dünya Tarihi'nde İlk Şehir ve Şehir Devletinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

ise, sözkonusu şehir devletlerinin bu dönemi karakterize etmesiyle altın çağını yaşamıştır. Bu bağlamda, Şehir Devrimi olarak adlandırılan gelişmelerin kökeninin Güney Mezopotamya'da Ubeyd Dönemi'nde başlayan ilk iskân aşamasına kadar uzandığı görülür. Dolayısı ile bu tür gelişmelerin arka planında, yaklaşık olarak iki bin yılı aşkın uzun bir süreçte elde edilen Mezopotamya'daki medeniyet birikiminin olduğu gerçeği yatar. Bununla birlikte, bu topraklarda zaman içerisinde ortaya çıkan sözkonusu gelişmelerin gittikçe katlanarak doruğa ulaşması, kültürel gelişmenin sürekliliği olarak yorumlanabilir.

KAYNAKLAR

- Childe, V. G. (2009). *Tarihte Neler Oldu?*, Çev. Alaeddin Şenel-Mete Tunçay, İstanbul, Kırmızı Yayınları, 5. Baskı.
- Crawford, H. (2010). *Sümer ve Sümerler*, Çev. Nihal Uzan, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Çevik, Ö. (2005). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci: Kuramsal Bir Değerlendirme*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Dolukhanov, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, Çev. Suavi Aydın, Ankara, İmge Kitabevi.
- Finer, S.E. (1997). *The History of Government from the Earliest Times*, Oxford University Press.
- Garfinkle, S.J. (2013). "Ancient Near Eastern City-States", (Ed.) Peter F. Bang, - Scheidel Walter, *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, New York, Oxford University Press, 94-119.
- Huot, J. L., Thalmann, J.P. and Valbelle, D. (2000). *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, Ankara, İmge Kitabevi, 1. Baskı.
- Kamenka, E. (1989). *Bureaucracy*, Oxford, Blackwell.
- Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 7. Baskı.
- Kuhrt, A. (2009). *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev. Dilek Şendil, C.I, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara, İmge Kitabevi.
- McMahon, A. (2005). "From Sedentism to States: 10,000-3000 BCE", (Ed.) Daniel C. Snell; *A Companion to the Ancient Near East*, Malden, MA: Blackwell Publishing, 20-33.

- Nemet-Nejat, K.R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press.
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakındoğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*, Çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Oates, J. (2004). *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Van De Mieroop, M. (1997). *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford, Clarendon Press.
- Van de Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi: İÖ 3000-323*, Çev. Sinem Gül, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı.
- Westenholz, A. (2002). "The Sumerian City-State", (Ed.) Hansen, Mogens Herman, *A Comparative Study of Six City-State Cultures an Investigation*, Copenhagen, Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 23-42.
- Yoffee, N. (2004). *Myths of the Archaic State : Evolution of the Earliest Cities, States and Civilizations*, Cambridge University Press.